УДК 371.011

КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА ПРО ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУ, ТІЛОВИХОВАННЯ ТА ДУХОВНОСТІ

Овод Юлія Василівна
м.Хмельницький

Козацька педагогіка як невід'ємна складова української етнопедагогіки, розглянута у статті, акумулювала в собі вироблені віками та апробовані часом традиції тіловиховання молоді. Своєю головною метою вона ставила виховання в сім'ї, школі і громадському житті козака-лицаря, вільного і мужнього громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю.

Ключові слова: козак, козацька педагогіка, духовність, виховні традиції.

Козацька доба – найбільш хвилююча і яскрава сторінка в історії України. Козацтво – це героїка українського народу, це джерело натхнення в боротьбі за свободу і незалежність, це вершина військової майстерності, скарбниця високої духовності наших предків. Це дає всі підстави козацтво правомірно вважати святинею українського народу.

Виховні ідеали українців формувалися протягом усієї козацької доби. Вони викристалізовані роками практики. Вважається, що серед козаків було чимало магів, у кращому розумінні цього слова, які пізнавали космічні закони, адаптували їх до земного життя й опікувалися духовним життям своїх вихованців. Гадаємо, що без високої духовності доволі проблематично говорити про праведність подвигів у повсякденному житті. Поки духовність домінувала над матеріальним, козак був непереможним. Занепад козацтва, безумовно, пов'язаний з духовним занепадом, що й підтвердила історія руйнування Запорозької Січі.

Але людську пам'ять не зміг повністю стерти час. І сьогодення подарувало нам унікальну можливість звернутися до витоків виховних ідеалів козацької педагогіки.

Про козацтво як видатне політичне, державне, педагогічне явище України відомо лише спеціалістам. Серед них імена В.Антоновича, О.Апанович, М.Аркаса, Г.Ващенка, Ю.Руденка, В.Шевчука, М.Стельмаховича, О.Субтельного та багатьох інших.

Зазначимо, проблема українського козацтва своєю неповторністю привертала увагу фахівців різних галузей пізнання в різні роки. Так, питання козацтва (причини виникнення, особливості життєдіяльності) знайшли особливе місце в працях учених істориків О.Апанович, Д.Багалія, Д.Дорошенка, В.Смолія, В.Степанкової та ін.

У вивчення українського козацтва, його ролі, значення у розвитку національної культури зробили певний внесок зарубіжні мандрівники, дипломати, історики, митці Г.Боплан, Вольтер, П.Меріме, П.Шевальє та ін.

Козацька тематика знайшла відбиття і у творчості українських і російських письменників М.Гоголя, І.Котляревського, Є.Гребінки, Лесі Українки, О.Гончара, О.Довженка.

На мою думку, мають глибоку рацію дослідники М.Стельмахович, О.Губко, В.Каюков, Ю.Руденко, Д.Федоренко та ін., які творчо відродили століттями функціонуючу козацьку педагогіку і адаптували її до нових, сучасних умов. В основі таких освітньо-виховних, науково-педагогічних явищ, форм і методів роботи з дітьми лежить українська національна ідея, її сутнісний різновид − українська козацька ідея.

Метою статті є висвітлення кращих традицій козацького виховання що мають природне право на відновлення кращих своїх здобутків у практиці тіловиховання і духовності сучасної молоді.

Козацтво являло собою оригінальну соціально-економічну і військово-політичну організацію, в якій не було кріпацтва, існувало формальне рівне право всіх членів козацької громади користуватися сільськогосподарськими угіддями. На демократичних засадах кожен козак міг брати участь у козацьких радах, не було чітко сформованих станів: козаки й посполити могли переходити з одного стану в інший. Низові козаки займалися різноманітними промислами, рибальством, скотарством. Вони не мали сімей, бо змушені були постійно вести боротьбу з турками й татарами. Городові козаки являли собою окремий стан, займалися головним чином хліборобством і мали сім'ї.

Відомо, що козаки були не тільки хоробрими воїнами, добрими хліборобами, а й щирими борцями за свободу інших народів.

Гордістю козацтва був демократичний і свободолюбний дух. Козаки першими у світі створили свою конституцію за часів Пилипа Орлика, але, на превеликий жаль, її не було реалізовано.

Таким є виховання вільної і незалежної в своїх прагненнях людини, яка, спираючись на вітчизняні традиції громадського і політичного життя, розвиває рідну культуру й економіку, будує незалежну державу. В усній народній творчості опоетизовано образ козака-хлібороба, власника землі, її дбайливого господаря. У часи лихоліть на перший план виступає ідеал козака-воїна, витязя нескореного духу, честі і звитяги. Це і легендарний козак Мамай, і Дмитро Вишневецький (Байда), і славетний Морозенко.

Але ідеал може стати реальністю тільки в тому разі, якщо діє певна система виховання. Слід зазначити, що козацька система виховання глибоко самобутнє явище, яке має такі ступені: 1)дошкільне родинне; 2) родинно-шкільне виховання; 3) вища освіта. На кожному з цих ступенів утверджувались певні виховні ідеали. Дошкільне родинне виховання базувалося на батьківській і материнській народній козацькій педагогіці. У сім'ях панував культ Батька і Матері, Бабусі і Дідуся, Роду і Народу. Всі вони були рівноправні, і тільки для того, щоб раціональніше формувати світогляд підростаючого покоління, досить умовно на перший план ставили культи то Батька, то Матері, то Дідуся, то Бабусі, то Роду, то Народу. Ці культи використовували на різних етапах змужніння юнака-козака і юнки-козачки.

Багатовіковий визвольний рух українського народу покликав до життя унікальне явище не лише східнослов'янської, але й світової культури – козацьку педагогіку. Козацька педагогіка – це частина народної педагогіки у вершинному її вияві, яка формувала в підростаючих поколінь українську синівську вірність рідній землі, а її основна мета – формування в сім'ї, школі і громадському житті козака-лицаря, мужнього громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю. Створена козаками педагогіка ввібрала в себе ідейно-моральний, емоційно-естетичний, психолого-педагогічний зміст лицарської епохи в житті наших пращурів періоду славнозвісної Київської Русі.

Як могутній пласт національно-культурної спадщини, козацька педагогіка яскраво і повно розвивала (у своїх ідеях, змісті, формах і методах роботи з дітьми) сутність і особливості українського національного характеру.

Вона виховувала у підростаючих поколінь, перш за все, незламну силу духу, стійку волю і високу лицарську мораль.

Головна мета козацької педагогіки – виховання в родині, освітніх закладах й громадському житті козака-лицаря, мужнього і відважного охоронця рідної землі, справжнього патріота з яскраво вираженою національною свідомістю і самосвідомістю, високою духовністю і моральністю, волелюбністю і шляхетністю.

Основні завдання козацької педагогіки – виховувати фізично здорових представників рідного народу, носіїв і творців національної культури; прищеплювати любов до волелюбних заповідей предків; пробуджувати ненависть до всього злого і потворного.

Запорізькі школи позитивно вирізнялися змістом, методами .та формами навчально-виховної роботи, яка була зумовлена соціально-економічними вимогами тогочасного життя і спрямовувалася на задоволення потреб Січі.

Запорізькі козаки активно боролися за збереження національного характеру школи, культивували в ній дух демократизму, любов до рідного народу, його мови, культури, віри, звичаїв. Це знайшло свій вияв, насамперед, у тому, що навчання в усіх школах на Запоріжжі проводилося рідною мовою. Предметами навчання в козацьких школах були руська та старослов'янські мови, письмо і лічба, "закон божий", співи та музика. Учні розу-

чували псалми, кантати, а також, що варто відзначити, народні пісні, думи. Навчання музики та співів в деяких школах займало настільки значне місце, що вони називалися школами "вокальної музики та церковного співу". В цей час у школах України зароджувалася вперше в світі класно-урочна система навчання. І в Січовій школі, яка за змістом роботи стояла на рівні кращих братських шкіл, вивчали також латинську мову, риторику, піітику, математику, географію, військову справу. Вкрай необхідним в той час було знання латинської мови, яка на Заході була міжнародною мовою, мовою науки, торгівлі, законодавства і дипломатичних відносин.

Козацька сім'я відзначалася глибоким демократизмом, рівноправністю чоловіка і жінки, і духовними традиціями. Керуючись лицарськими чеснотами чоловік, як правило, робив поступки дружині в розв'язанні багатьох сімейно-побутових питань, створював їх психологічний комфорт. Це благотворно впливало на виховання дітей. Усвідомлення матір'ю необхідності захисту України від чужоземних загарбників, виживання в тяжких, нерідко екстремальних умовах обумовлювало те, що вона виховувала у своїх синів мужність, твердість і рішучість та інші вольові якості характеру. Виховуючи на козацькому фольклорі, вона не лише співала відомі пісні про козаків, їх бойові походи, а й творила нові, якими переливала в душі дітей глибину своїх почуттів, мук і страждань, віру й надію на щасливе життя.

Сімейні виховні традиції продовжували досвідчені козаки в школі джур. Від своїх наставників джури переймали науку життя і перемагати в екстремальних ситуаціях, високе військове мистецтво. Разом із ними джури жили в куренях і водночас навчались у січових школах. Там вони вивчали латинь, піїтику, риторику, геометрію, географію, астрономію, оволодівали читанням, письмом, хоровим співом та музикою, привчалися до національного способу життя і поведінки, оборонно-військової справи.

Козацькі школи діяли у полкових і сотенних містах і містечках України та мали своєрідну побудову (як правило, вони влаштовувалися при церквах поруч із госпіталями) і мали загальноосвітній характер: здійснювали розумове, моральне, естетичне і військово-спортивне виховання. У цих школах учні знайомилися з медициною, астрологією, метеорологією.

Молодь на Січі виховувалась на демократичних засадах. Усі мали рівні права та обов'язки. Найвищими якостями вважалися патріотизм, готовність віддати життя за волю і свободу України, чесність, самодисципліна, взаємодопомога. Існувало побратимство. Хлопчики, що братались, клялись один одному у вірності до кінця життя.

Великий виховний вплив на дітей мали різноманітні види народного мистецтва (декоративно-ужиткове, музичне, танцювальне, вишивання тощо) та фольклорне виховання (пісні, думи, легенди, перекази, балади, прислів'я, приказки про козаків тощо), що були пройняті вільнолюбним козацьким духом, пізнавально-виховним потенціалом національної символіки.

Велика увага в названих школах приділялася формуванню козацької духовності, яка ґрунтувалася на козацькій ідеології, філософії, моралі, світогляду тощо. Заслуговує особливої уваги вироблений за тих часів кодекс лицарської честі, який включав:

- любов до батьків, рідної мови, вірність у дружбі й коханні;
- готовність захищати слабших;
- шляхетне ставлення до жінки;
- непохитна вірність ідеям, принципам народної моралі;
- відстоювання повної свободи і незалежності свого народу, держави;
- турбота про розвиток національних традицій;
- прагнення робити пожертвування на будівництво храмів і навчальних закладів;
- цілеспрямований розвиток особистості;
- уміння скрізь і всюди поступати благородно.

Крім цього діяв кодекс лицарської звитяги: готовність боротися до скону за волю, честь і славу України; нехтування небезпекою заради товаришів і Матері-України; ненависть до ворогів; героїзм у праці й битві.

Духовне життя козацтва визначалось кодексом честі, що включає основні якості особистості: любов до Бога та ближнього, яка виражалась у боротьбі за встановлення православної віри, проти язичництва, католицизму й уніатства; у пожертвуванні коштів на будівництво й утримування церков і монастирів; у відстоюванні волі та незалежності народу, збереженні його вікових традицій, культури та мистецтва; у вірності дружбі, любові, товариству, побратимству; у допомозі всім стражденним і знедоленим; у турботі про молоде підростаюче покоління.

Велика роль у духовному розвитку особистості приділяється моральному вихованню, заснованому на любові до рідної землі, рідного краю («За рідний край - хоч помирай»), ствердженню правди («По правді роби - доброго кінця сподівайся», «Хліб-сіль їж, а правду ріж»), миролюбства й гостинності («Яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш», «Друга шукай, а найдеш - тримай», «Друзі пізнаються в біді», «Приятелева вода краща ворожого меду», «Не той друг, що лащиться, а той, що печалиться», «З добрим дружи, а лихих стережись»).

Духовний розвиток особистості, згідно з козацькою педагогікою, проходить чотири ступеня. Перший ступінь - сімейне виховання, що припускає передачу з покоління в покоління релігійних і національних традицій, смаків, поглядів, норм поведінки. Другий ступінь - виховання й навчання в січових, братерських та інших типах козацьких шкіл, де відбувається формування козака-воїна на кращих прикладах прославлених запорожців, гетьманів і кошових отаманів. Третій ступінь - продовження навчання й виховання як у вітчизняних колегіумах та академіях, так і в європейських університетах з метою ознайомлення зі світовою культурою. Четвертий ступінь - національно-патріотична підготовка в Запорізькій Січі.

Козацька система виховання - це синтез монастирської та народної педагогіки, метою якої є духовний розвиток особистості майбутнього лицаря рідної землі, воїна Христова. Відповідно до мети формулюються завдання: закласти міцні основи православної віри; дати майбутньому воїну добру фізичну підготовку; виробити непримиренне ставлення до пороку в усіх його формах і різновидах; виховати високі людські якості, засновані на любові до Бога та ближнього; сформувати готовність до самопожертви заради головної життєвої мети християнства - досягнення Царства Небесного.

Відповідно до козацької педагогіки вчинки людини визначають її сутність («Гідність людини визначають її вчинки»), тому велика увага приділяється викриттю пороків. Поняття «гріх» як порушення релігійних моральних норм дитина засвоює із самого раннього дитинства. Грішити - означає вести порочний спосіб життя. «Лихий чоловік - як хвороба: все запакостить», «Не копай другому яму, бо сам у неї впадеш». Одним з основних критеріїв оцінки моральності особистості є здатність до праці («Будеш трудитися - будеш кормитися», «Землю прикрашає сонце, а людину - праця»).

Існує безліч прислів'їв і приказок, у яких містяться коротко сформульовані правила духовного формування особистості: «Нових друзів наживай, старих не забувай», «Не пнись бути найвищим, а вчись бути корисним».

Історія українського козацтва охоплює безліч різнопланових сюжетів. Вона багатогранна, як саме його життя. Козацтво — це не лише суспільний стан з особливим способом життя, не лише самобутнє військове формування з тільки йому притаманним хитросплетінням дипломатичних відносин з близькими і далекими сусідами. Козацтво було неповторною моделлю суспільного розвитку з оригінальним соціально-політичним устроєм, своєрідним побутом, традиціями, етичними і правовими нормами та інститутами, культурою, фольклором.

З козацтвом пов'язана і величезна кількість специфічних термінів та виразів, які сьогодні малозрозумілі не лише широкому загалові, а й багатьом професійним історикам. Козацтво — це надзвичайно широкий у своїх вимірах і різноманітний у проявах світ — загадковий і заманливий. Він завжди притягував до себе небайдужих і творчих людей.

Неможливо знайти у минулому України якесь інше явище, яке б так глибоко і різнопланово вплинуло на історичну долю всього українського народу. З початків козацтва і до сьогоднішнього дня, а, вочевидь, і на майбутнє, життя українців — «і мертвих, і живих, і ненароджених», усієї нації з її минулим, сучасним і майбутнім, було, є і буде нерозривно пов'язане з козацтвом.

Переконаність у надзвичайно важливій ролі козацтва в історії України — це одна з тих небагатьох істин, яка не викликає сумніву у людей з різними, навіть протилежними поглядами на політику, ідеологію та історію. Це та сторінка історії, яка інтегрує, об'єднує наше й досі розколоте суспільство. Козацьке минуле так глибоко й органічно вкарбувалося в історичну пам'ять народу, що на його тлі сьогоденні політичні розбіжності набувають другорядного значення.

Як висновок, українська козацька система виховання - глибоко самобутнє явище, аналогів якому не було в усьому світі. Є всі підстави вважати, що козацька педагогіка, яка має віковічні традиції і щонайтісніше пов'язана з ментальністю, національним характером українців, стає в наш час однією з найефективніших систем патріотичного, національно-державницького загартування дітей і молоді.

Література та джерела

1. Левківський М.В. Історія педагогіки / М.В.Левківський, О.А.Дубасенюк.- Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. − 336 с.
2. Коханко О.М. Історія вітчизняної педагогіки (курс лекцій) / Октавіан Михайлович Коханко. − Хмельницький, 2005. − 372 с.
3. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки / О.О.Любар, М.Г.Стельмахович, Д.Т.Федоренко. – К: Т-во «Знання», 2003. − 450 с.

Казацкая педагогика как неотъемлемая составляющая украинской этнопедагогики, рассмотрена в статье, аккумулировала в себе выработанные веками и апробированные временем лучшие традиции теловоспитания молодежи. Своей главной целью она ставила воспитание в семье , школе и общественной жизни казака-рыцаря, свободного и мужественного гражданина с ярко выраженным украинским национальным сознанием.

Ключевые слова: казак, казацкая педагогика, духовность, воспитательные традиции.

The author of the article has considered the cossack education as an integral part of the Ukrainian ethnopedagogy. It has accumulated over the centuries traditions of body-education of the youth. Its main purpose is the education in a family, school and social life of the Cossack knight, free and courageous citizen with the distinct Ukrainian national consciousness.

Key words: cossack cossack education, spirituality, educational traditions.